

Szabari Vera

A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája¹

A cigánykutatás margójára

Kemény István az 1970-es évekbeli hazai szociológia meghatározó alakja volt, munkás-, szegény- vagy cigánykutatásai máig hivatkozási pontok nem csupán e területek kutatói számára, hanem mindazoknak, akik a szociológiára a társadalmi problémák feltárásának eszközeként tekintenek, és a tudományos megismerés intézményesített módja mellett lényegesnek tartják a kritikai gondolkodás megjelenítését is. Jelen írás témája az a sajátos látásmód, amellyel Kemény a világot fürkészte, megismerni és megérteni igyekezett. Célom annak bemutatása, hogy 1. ez mennyiben tekinthető egyedinek vagy éppen az elődök, például a weberi szociológia követésének, 2. milyen szerepet játszhatott Kemény életútja az általa termelt szociológiai tudás természetében, illetve 3. hogyan viszonyult a keményi megismerés és tudástermelési mód a korabeli, elsősorban az 1960–70-es évekbeli hazai szociológia tendenciáihoz.

Módszertani individualizmus, objektivitás és életforma – Weber megjelenése Kemény műveiben

Kemény István szemléletét számtalan író, gondolkodó, tudós befolyásolta. Olvasmányélményeként a szociológusok és népi írók mellett fontosnak tartotta kiemelni Hajnal István munkásságát vagy éppen a 19–20. századi orosz irodalom meghatározó műveit:

16 éves koromtól kezdve állandóan olvastam azokat a könyveket és írásokat, amelyek a magyar szociológia történetéhez tartoznak. Itt olyanokat is kell említenem, akik nagyon nagy hatást gyakoroltak rám. Hajnal István, aki talán túlzottan is hatott rám, mert szent igaznak tekintettem mindent, amit ő ezekben a kérdésekben leírt. Nagyon hatott rám Erdei Ferenc és Szabó Zoltán,

1 A tanulmány első – előadás – változata elhangzott az Újragondolt szegénység. Konferencia Kemény István emlékére című konferencián a 20. század hangja Archivum és Kutatóműhely és a Blinken OSA Archivum közös szervezésében, Budapest, 2016. szeptember 27. A tanulmány alapját nyújtó kutatás feltételeit a K 115644 számú OTKA-pályázat biztosította.

aki a *Cifra nyomorúságban* páratlan példamutató könyvet írt a magyar társadalmi viszonyokról. Az biztos, hogy Hajnal István, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán olvasása még nem döntötte el a pályaválasztásom. Bár lehet, hogy a lelkem mélyén már eldöntötte (Kemény 2007: 6).

Az említett szerzők művei minden bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy Keményből a társadalmi problémák, a két világháború közötti hazai társadalmat jellemző egyenlőtlenségek iránt fogékony olvasó váljék. Sőt Hajnal a „hivatásszerű”, módszeres és tudományos (elméleti) megismerésre, Szabó és Erdei pedig a hazai szociográfia által képviselt, a politikai cselekvés és a társadalomkritika együttes művelésére lehetett minta. Ugyanakkor Kemény munkásságról, szegénységről, cigányságról vagy a vállalatvezetőkéről szóló munkáit olvasva – melyekben az említett szociográfusokra is találhatunk utalásokat – egyértelműnek tűnik, hogy tudományos szemléletére és kutatási tevékenységére döntően Max Weber írásai hatottak, mely hatás szinte minden Kemény-munkában kitapintható. Jelen írás azonban nem törekszik a két életmű szisztematikus és teljes összevetésére. Egyrészt annak bemutatására vállalkozik, hogy három, alapvetőnek tekinthető weberi fogalom hogyan járult hozzá Kemény sajátos kutatói perspektívájához, másrészt, hogy mennyiben vezethető vissza ezekre a látásmódja és a hazai szociológia korabeli szemléletmódja közötti jelentős eltérés, ami elsősorban a kritikai szemlélet továbbélésében és az egyedit, az egyének gondolkodásmódját középpontba állító perspektívában ragadható meg (erről a dolgozat 3. részében részletesen lesz szó). A három weberi fogalom, amelyekre fókuszálok: a módszertani individualizmus, az objektivitás és az életmód, kitüntetett szerepet szánva a legutóbbinak.

Mind az objektivitás, mind a módszertani individualizmus, mind az életforma fogalma szorosan összefonódik és szerves részévé vált Kemény kutatásainak, és talán e három, Webertől kölcsönzött fogalom az, ami leginkább szerepet játszott kutatásaiban, az eredmények interpretációjában és sajátos módszerének kialakításában. Ez utóbbit egy 2007-es interjújában a következőképp jellemzi:

Ha lehet azt mondani, hogy van saját módszerem, akkor annak az alapelve az, hogy a személyes beszélgetések alapján lehet megtudni, hogy az emberek hogyan gondolkoznak, és ebből kiindulva lehet szociológiai írásokat és elemzéseket készíteni (Kemény 2008).

Eszerint Kemény szociológiai kutatásaiban az egyének gondolkodásmódjának megértésére, az egyéni cselekvők által kialakított társadalmi cselekvések elemzésére törekedett. Ez a motiváció tetten érhető munkás-, cigány- vagy szegényvizsgálataiban, amikor résztvevő megfigyelőként vagy interjúkészítőként az egyének véleményét, mindennapjait kutatta, és ott is, ahol talán kevésbé evidens: vállalatkutatásaiban. Szerinte ugyanis

[a] vállalat nem tekinthető (...) kollektív személyiségnek. A vállalatban dolgozó emberek nem a vállalat célját, hanem a saját céljukat tartják szem előtt. Célirányos cselekvéseik eredményeiből áll elő a vállalati cselekvés

– írta 1970-ben Solt Ottiliával végzett, a gazdasági vezetőkről készített kutatásuk előszavában (Kemény 1992: 86). Ennek megfelelően ebben a munkájában is egyéni célokról, cselekvésekről, racionalitásról, illetve hatalomról beszél. Mi ez, ha nem az egyéni cselekvésekre építő, azok megértő elemzését célzó weberi szociológia egyértelmű visszaköszönése?

Nem csupán azért érdekes a weberi hagyomány követése, mert az 1970-es években sem rendszerekben, osztályokban vagy nagy társadalmi rétegeket meghatározó struktúrákban

gondolkodott, hanem mert valóban az emberek érdekelték, a mindennapok, az egyéni célok és világtértelmezések. Ezt támasztja alá 1971-es cigánykutatása is. Bár elsősorban a kutatás survey adatai ismertek, a kutatómunka jelentős részét az interjúk és esettanulmányok tették ki. A kérdőívek lekérdezése mellett egy vezérfonal segítségével minden megyében készültek interjúk, „melyek pontos száma nem ismert, a nagyságrendjüket jelzi, hogy jelenleg 259 interjú hozzáférhető” (Kovács, Lénárt és Szabari 2016: 112–113). Az interjúk átirataiból az is kiténik, hogy a kutatás során lényeges szempont volt az egyének mindennapi életének minél aprólékosabb megismerése, lejegyzése és megértése. Részletes és nagyon hiteles történetek bontakoznak ki előttünk az egyének életútjairól, kapcsolataikról, a családok gazdasági, társadalmi körülményeiről. Az interjúalanyok maguk vallanak arról, hogyan nőttek fel, milyen családi normák és anyagi keretek határozták meg lehetőségeiket, jövőbeli terveiket és irányították életútjukat.

Mink öten voltunk testvérek. Kis lakásunk volt, de az én anyósom hagyott nekem egy nagyobb lakást, és hát úgy volt, hogy sokan rendezkedtek a rokonjai benne és hát szétszedtem és bejöttem Pestre. Jobb volt ott, mert a levegő is erősebb volt, meg beteges se voltam annyit soha, mint most. Rengeteget betegeskedek, hát mióta itt vagyok a Fonóban, harmadszor vagyok műtve. Vakbél, hasműtét, belősszenövés. Otthon meg fiatalasszony voltam, sokat is dolgoztam, és kutya bajom se volt. A gyerekek úgy voltak, hogy apa nélkül nőttek. 16 évig kaptam rájuk a pénzt. Régen nem volt munkalehetőség. Hát engem mi hozott be? Nem a munkalehetőség? Hát cukorgyárba jártam Selypre, a tanács oda utalt, mivel gyerekeim voltak, a férjem elhalt. Alkalmi munka volt, addig tartott, míg a cukorrépába tartott. Elmúlt a szezon és akkor jönni kellett. Legfeljebb, mint az én bátyám is, aki ott lakott, bejáratos volt az irodákhoz, az ott maradt takarítani.²

Az interjúk olvasása során számtalan egyedi, sok szempontból mégis hasonló élettörténet olvasható, ahogyan arra is példák sora lenne megmutatható, mennyire nem tekinthető egységesnek a magyarországi cigányság az 1970-es években kultúráját, életstratégiáját vagy éppen nyelvi kötődését illetően.

Mészégető volt, égetett vállalatoknak, magyaroknak. Nehéz munka volt. Hát kövekből volt. Erdőben volt neki kemence, és kocsikkal hordatta oda. Két éjjel kiégette. (...) Ő is rendes volt. Csak tótul beszélt, a cigányok ott csak úgy tudtak tótul, mint a magyarok. Tót község volt. Én meg nem tudtam. Engem eladhattak volna. Cigányul tudok máig beszélni. Azt megértettem, ahogy cigányul beszélt, csak a tót szavakat nem értettem meg, amit beletett.³

Bár az interjúk segítségével egy összetett (holisztikus) kép alakulhatott volna ki a korabeli cigányságról, ennek ellenére (vagy éppen ezért) a kutatás kvalitatív (interjúkat és esettanulmányokat tartalmazó) része jobbára feldolgozatlan maradt, az interjúk részben „szociográfiai ihletettséggű, irodalmi szövegekké alakultak át” (Kovács, Lénárt és Szabari 2016: 105). Az interjúk feldolgozását két körülmény is nehezítette. Egyrészt módszertanilag nehezen illeszkedett a korabeli szociológia főáramába, másrészt a kutatás adminisztratív úton történő felfüggesztése,⁴ majd Kemény emigrációja is megakadályozta a kutatás egészének lezárását, az anyagok mélyebb elemzését. Mindemellett az 1970-es évek hazai szociológiájában egyre

2 Az interjút készítette: Törzsök Erika. A Huszadik Század Hangja Archívum és Kutatóműhely. Kemény István gyűjtemény, 368_007. 2. old.

3 Uo. 8. old.

4 1972 végén a pártközpont utasítására Keményt elbocsátották az MTA Szociológiai Kutatóintézetből.

erőteljesebben jelent meg a tudományosság problematikája, az interjú módszerek helyett a reprezentativitás igényével fellépő és statisztikai modellekkel operáló felmérések domináltak. Ennek részben az volt az oka, hogy a reprezentativitás, mintavétel és egyéb statisztikai és matematikai szabályok szerint végzett kutatások eredményei jóval inkább objektívnek és egyben tudományosnak tűnhettek, mint a szubjektív perspektívákat megragadni képes interjúk és esettanulmányok, ami egyfajta legitimitást biztosított a szociológia számára. Másrészt, a „professzionizáció” lehetőséget adott a szociológián belüli pozíciók átrendeződésére is, a korábbi kritikai szociológiát művelők vezető pozíciói leértékelődtek, helyüket egyre inkább a survey kutatások művelői vehették át.

Pedig a módszertani individualizmus és objektivitás szorosan összefonódik, és ez kimutatható Kemény munkásságában is.

Kemény a mélyinterjút úgy definiálta, hogy olyan előre megtervezett, bizonyos adott kérdésekre kötelezően választ váró beszélgetés, amelyik a személyiség mélyrétegéig hatol, és olyasmit is felszínre hoz, amit maga az interjúalany sem tud magáról

– írta Solt Ottília (1998: 30). Ebben a meghatározásban a weberi objektivitás rejlik, és a megismerés érvényességének alapvető kritériumához nyúlik vissza. Weber szerint

mindennemű tapasztalati tudás objektív érvényessége azon és csakis azon alapul, hogy az adott valóságot olyan kategóriák szerint rendezzi, amelyek abban a sajátos értelemben, hogy megismerésünk előfeltételét képviselik, szubjektívak, és ahhoz az előfeltevéshez kötődnek, hogy csak a tapasztalati tudásból nyerhető tudás értékes (Weber 1998: 68).

Ezt a weberi gondolatot követve Kemény kutatóként sem törekedett a „szubjektivitás” mellőzésére, ami lehetővé tette számára, hogy nem kizárólag az előregyártott „tudományos” kategóriák szerint rendezze és rendeztesse be interjúalányaival a világot, hanem azok kategóriáin keresztül ismerje meg azt. Kemény, bár fontosnak tartotta az általa képviselt értékeket, kutatása során ragaszkodott a tapasztalati igazsághoz, tényállításokat közölt, nem értékítéletet, ugyanakkor, ahogyan arra Weber is rámutatott, már a téma kiválasztása is egy adott értékrendet jelenített meg.

A harmadik lényeges weberi fogalom, mely tovább él Kemény kutatásaiban, az életforma vagy életmód. Ezen keresztül mutatható ki leginkább az a sajátos megközelítés, amely az 1970-es évek hazai szociológiájától eltérően egyfajta holisztikus szemléletet képviselt, és amelyben az egyedi éppúgy megragadhatóvá vált, mint az azon túli összefüggések hálózata.⁵

Kutatásaiban kitüntetett helye volt az életformának. Az életforma fogalmának segítségével tudta feltárni és leírni a társadalom finom szövetét, és megragadni a munkamegosztás aktuális rend-

⁵ „A különböző életformák beható vizsgálata, elemzése és összevetése tette lehetővé számára, hogy az elsők között ismerje fel a második gazdaság jelentőségét, a társadalom szerkezetét, a társadalmi viszonyokat, az emberi magatartásokat erőteljesen befolyásoló szerepét. Gyönyörűséggel fedezte fel a második gazdasághoz sorolható tevékenységek egyre gazdagabb burjánzásában a kényszerek szorításából való kitörés, az autonómia növelésének megannyi vonzó kísérletét. Mint ahogy azt is, hogy még a távoli vidékekről Pestre ingázó tanulatlan segédmunkások is bekapcsolódhatnak ebbe a folyamatba, amikor a hétvégén magánépítkezéseken keverik a maltert a kőműveseknek összehasonlíthatatlanul magasabb órabérért, mint amennyiben addig valaha részük volt, vagy hat hétre otthagyják a gyárat, építőipari vállalatot, mert a lakóhelyükön adódik valamilyen átmenetileg jobban fizető idénymunka” (F. Havas 2008).

jében, az osztály-hovatartozásban azokat a lényeges különbségeket, amelyeket a származás, a munkamegosztás múltbéli rendje és az erre épülő eltérő hagyományok, szokások, magatartások és stratégiák teremtenek meg. Nem mindegy, hogy a munkás apja, nagyapja paraszt volt vagy iparos, hogy műszak után könyvet olvas, fusizik, vagy állatokat etet. Az életforma az ő felfogásában kinyújtózás, örömkeresés a szűkösségekben, de még inkább harci eszköz stratégiai előnyök szerzésére. Az életstílus szó valami esztétikumot, életművészetet sugall – írja egyik tanulmányában (F. Havas 2008).

Leggyakrabban a munkáskutatásban használt definícióját idézik, mely így szól:

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely ismerete nem elég a munkásságot alkotó rétegek körülhatárolásához, e rétegek közös és eltérő vonásainak és egymáshoz való viszonyának jellemzéséhez. A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkamegosztás belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell. A társadalmi munkamegosztás jelenlegi és a múltból továbbélő rendjének társadalmi rétegekre gyakorolt együttes hatása az életformában fejeződik ki (Kemény 1972: 39).

Kemény szerint az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a lakás, a tárgyi kultúra, a szokásrendszer, a társadalmi státusok, társadalmi szervezeti formák, társadalmi ellenőrzés, a nevelés, a magatartások és gondolkodásmódok (Kemény 1972: 39). Nyilvánvaló, hogy az 1970-es évek elején Kemény a munkásság életformájának sokszínűségét kívánta kiemelni – igaz, ennek ellenkezőjét a korabeli rétegződésméletek sem állították –, és rámutatni e társadalmi csoport tagozódásában szerepet játszó dimenziókra. Bár Kemény sok mindenben egyetértett a hazai rétegződésvizsgálatok nyomán megjelent elméleti és módszertani megfontolásokkal, pl. Ferge Zsuzsa munkajellelgcsoport-konceptciójával, mely szintén túllépett a marxi kereteken, de a mobilitás kérdésében már eltérő volt a véleményük (lásd később). Kemény szerint a magyar munkásság leglényegesebb jellemzője, hogy annak az „egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kifejeződött szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas táborá” (Kemény 1972: 39).

A sokat idézett sorok mellett az életforma további definícióival is találkozhatunk. Kemény újból és újból nekilátott e fogalom tisztázásához, ami azt mutatja, hogy az életforma fogalmát alapvető fontosságúnak tekintette, ami a cigányvizsgálat során tartott „magánszemináriumokon” is elsődleges volt az életmód meghatározásakor.⁶ E kutatások alapját is jelentő életforma-fogalmat pontosabban megértjük Kemény 1973-as *Az életforma fogalmához* című munkája alapján. Az, hogy ez a tanulmánya a szegénység-, illetve cigányvizsgálatok után jelent meg, jelzi, hogy még a kutatások után sem zárult le számára az életforma fogalmának tisztázása. (Erre utal az is, hogy később is foglalkozott a problémával – lásd: Kemény 2005.)

Rendszeresen visszatért az életformacsoportok általa kidolgozott elméletére, amely lehetővé teszi a társadalmi rétegződés finomszerkezetének a feltárását és – többek között – a különböző hátterű és előtörténetű cigány csoportok közötti különbségek megragadását is” (Havas 2016: 272).

6 „1971 elejétől 1974 végéig heti rendszerességgel szemináriumot vezettem, előbb az MTA Szociológiai Intézetében, majd Kulcsár Kálmán kitiltó döntése után különböző lakásokban. Az életforma fogalmához I–II. (és a posztindusztriális társadalom) szemináriumi előadások rögzítése” (Kemény 1992: 135).

Az „életforma ugyanis összeköti a benne résztvevőket és elválasztja őket azoktól, akik más életformában élnek” (Kemény 1992: 135). (Kemény maga Weber és Tönnies elméleteire hivatkozik, itt azonban szembeötlő Simmel divatról szóló szavaihoz való hasonlósága.)⁷ Ámde Kemény számára a legfontosabb elem az életforma kapcsán, hogy a csoport tagjai egymáshoz igazítják viselkedésüket, „egymástól meghatározott viselkedést várnak el” (Kemény 1992: 140), ami egyértelműen a weberi koncepció követését jelzi. Weber „rendnek nagyjából azt nevezi, amit én életformacsoportnak” (Kemény 1992: 138). „Az életformacsoport egy tekintetben nem feltétlenül közösség: tagjaik nem ismerik egymást személyesen” (Kemény 1992: 136), viszont közösség annyiban, hogy az élet minden területére kiterjed, a személyiség része, alapvetően tradicionális, ugyanakkor racionális.⁸ „[A]míg van gang, galeri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük” (Kemény 1992: 140). Az életforma részben védekezés és alkalmazkodás, ugyanakkor eszköz, stratégia az előnyök megszerzésére, a küzdelmek lefolytatására.

Ugyanakkor Weber rend- és életforma-koncepciójához képest Kemény vizsgálatai során nagyobb jelentőséget tulajdonított a tárgyi világnak. A tágan értelmezett „tárgyak” kitüntetett szerepet kaptak, melyek Kemény szerint nem csupán kifejezik az életformacsoportot és azok tagjainak személyiségét, hanem fontos szerepük van a személyiség kialakulásában is.

A magam kutatásaiban inkább az élet anyagi vonatkozásai iránt érdeklődöm. Anyagin nem csak a gazdaságit értem, tehát nem csak a szorosan jövedelemszerző tevékenységet, hanem (...) azoknak a tárgyaknak a megkeresését, amelyekhez a tevékenységek kapcsolódnak, másodszorban azoknak a szokásoknak a megkeresését, amelyek szerint ezekkel a tárgyakkal bánnak (Kemény 1992: 141).

Vagyis Kemény szerint az alapján is létrejöhetnek életformacsoportok, hogy milyen tárgyak veszik körül az embereket, és miként bánnak azokkal. Minden életformacsoportra az eltérő tárgyak bizonyos együttese jellemző. Az életforma ezen értelmezése jelenik meg a cigány-vizsgálatban is.

Nagy tömegben élnek Magyarországon cigányok, akik életformájukban világosan elkülönülnek az őket körülvevő nem cigány környezettől, éppen ezért a nem cigány környezet cigányoknak tartja őket, ugyanakkor ilyen vagy olyan okból nem vallják magukat cigányoknak (Archívum, Kemény: kutatási beszámoló, 368_219.pdf, 2. old.).

Beszédes az a szám is, hogy az 59 oldalas kutatási beszámolóban tizenkilencszer szerepel az életforma kifejezés, míg a 62 oldalas, letisztázott anyagban huszonhatszor. Az életmód keményi koncepciója pedig visszavezet bennünket a fentiekben tárgyalt objektivitáskérdéshez is:

A kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem teszi lehetővé a cigányság életformacsoportjainak belső megértését. Standardizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalában nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), a csoportok tárgyi kultúrája, a szokásrendszer, amellyel a tárgyakat kezelik, a család belső szervezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolata, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik, nem ért-

7 A divat Simmel szerint „az osztályok elkülönülésének terméke, [...] amelynek kettős funkciója az, hogy bizonyos kört összetartsa, s egyúttal másoktól elhatároljon” (Simmel 2001: 182).

8 Racionalitás és szokásszerűség együtt járása Kemény szerint lehetséges – mely megállapítás nyilvánvaló utalás Hajnal elméletére. A tradíció és a szokásszerű ez esetben nem jelenti valaminek a merev ismétlését.

hetők meg az életformára jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre cigányok és nem cigányok között (Kemény 1976: 10–11).

Az idézet két fontos szempontot is tartalmaz számunkra. Az egyik a már tárgyalt tárgyi feltételek kitüntetett, a másik a már szintén említett interjú módszer nélkülözhetetlen szerepére utal. A tárgyi feltételek, melyek a cigányságot jellemezték az 1970-es évekbeli magyar társadalomban, jelentősen eltértek a nem cigány családok tárgyi feltételeitől, hiszen azok jóval szűkösebb és rosszabb minőségben álltak rendelkezésükre. Ugyanakkor a cigányságon belül e közel azonos jellegű tárgyakhoz való viszony, mely kizárólag az interjúk során vált érzékelhetővé a kutató számára, azt is megmutatta, hogy a hasonló fizikai körülmények között élő cigányság sem egységes, mert más-más értelmezési keretek, szokások és viselkedési módok kapcsolódtak a kívülről talán egységesnek tűnő tárgyi világhoz. Vagyis az életforma-fogalom tette lehetővé, hogy a cigányságot részben mint a társadalom alsó rétegeire jellemző életformát folytató csoportot, részben mint számos kisebb csoportra osztható, heterogén társadalmi alakzatot jelenítse meg. Míg a statisztikai adatok alapján kirajzolódik a társadalom alsó rétegének éles elkülönülése:

Az aktív keresővel rendelkező összes magyarországi háztartás népességében 100 rendszeres keresőre 7 nem rendszeres kereső; a cigány háztartások népességében 100 rendszeres keresőre 29 nem rendszeres kereső jut. Ez a statisztikai arányszám csak érzékeltetni tudja azt a különbséget, amely az átlagos magyar család és a társadalom legsalsó rétegeihez tartozó családok életformája között van e tekintetben. Szándékosan beszélünk a társadalom alsó rétegéről, mert ez az életforma nemcsak a cigányokra, hanem általában a legrosszabb életkörülmények között élő családokra jellemző. Ez a réteg cigányokból és nem cigányokból tevődik össze, és már itt jelezhetjük azt a meggyőződésünket, hogy a cigányság felemelésére irányuló intézkedéseknek nem szabad csak a cigányokra korlátozódniuk, hanem ki kell terjedniük az ilyen életformát élő nem cigányokra is (Kemény é. n.: 13).

Addig az életforma fogalma Kemény számára azt is lehetővé tette, hogy az alsóbb társadalmi csoporton belül a cigányságra jellemző különbségeket megjelenítse. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár Kemény több esetben jelzi, hogy a cigányság életmódja részben alacsony társadalmi helyzetéből adódik, és ezért nem beszélhetünk kizárólag a cigányság problémájáról, e kutatásában is megemlíti, hogy a cigányságot mint etnikai csoportot kitüntetett módon érinti az előítéletesség, mely részben mégis elkülöníti a társadalom alsó rétegének más tagjaitól is.

A valóságban a cigányok különböző etnikai és életformacsoportokat alkotnak. Van olyan probléma, amely közös valamennyi cigány etnikai és életformacsoport számára – ilyen pl. a cigányokkal szembeni előítélet problémája –, más problémák pedig eltérő módon jelentkeznek a különböző életformacsoportok körében (Kemény é. n.: 6–7).

Talán e vázlatos bemutatás is meggyőzően igazolja Weber és Kemény elméleti, eszmetörténeti kapcsolatát. Ugyanakkor a Weber-kötethez írt Kemény-bevezetőben,⁹ nem Weber tudo-

9 A bevezető a kötet megjelenésekor némi problémát okozott. „A probléma az előszóval volt, amit az első kötethez én írtam. És ami a vezető pozícióban lévő embereknek nagyon nem tetszett, mert Pap Zsigmond Pál valamilyen akadémiai szövegében említést is tett erről [...]”. De általánosságban elmondható, látszott az előszóban, hogy ez egy nem marxista előszó. Tehát ez már éppen elegendő, ugye (Kemény 1995: 33).

mányos szemlélete, egy-egy modellje vagy fogalma, hanem az ember elevenedik meg előttünk: „Apja zsarnokságával szembeszegült, nyárspolgáriságát megvetette, de az örökségre kapott német nacionalizmustól nem tudott megszabadulni” (1992: 27). Megkapó, ahogyan Kemény Weber alakját és korát megrajzolja a rövid bevezetőben. Vajon hogyan rajzolná meg saját magát és korát?

Kemény életútja a szociológiáig

Kemény István 1925-ben, a két világháború közötti Magyarországon született, ami meghatározó volt egész gondolkodásmódjára. Később ezt a Magyarországot így jellemezte:

...nem volt egy polgári ország, ez egy vegyes ország volt, amelyben már volt polgárság, amelyben már nagyon sok modern vonás érvényesült. (...) Ugyanakkor ebben az országban a vezető réteg még mindig az arisztokrácia volt, és e mögött az arisztokrácia mögött ugye a történelmi középosztály rendelkezett a legkülönbözőbb kiváltságokkal. Tehát ez egy félig rendi ország volt még 44. március 19-ig. (...) jártam falura még gimnáziumi éveim alatt is, ugye ott falun tanúja voltam, Kéthelyen, gróf Hunyadi birtokán. (...) Ezen a földön ugye az uradalmi intéző egy kérlelhetetlen hatalmat gyakorolt a cselédség és az idénymunkások fölött. Tehát mondjuk ezt valahogy bele akartam venni, a másik, amit bele akartam venni, hogy a zsidóüldözés megkezdődött. Először is a 20-as évekre nem akarok visszamenni, tehát a numerus claususra, de az 1938-as zsidótörvénnyel megkezdődött a zsidók kifosztása, amely az egymást követő zsidótörvények minden egyes fázisával még nagyobb mérvű volt, még sokkal több zsidó vesztette el a tulajdonát, állását, egzisztenciáját, került létbizonytalan helyzetbe akkor is, ha éppen nem vitték el munkaszolgálatra vagy valahova. (...) A másik, amit el kell mondani, hogy ez a társadalom döntő többségében németbarát volt (Kemény 1995: 11).

Kemény családja nem volt németbarát. Édesapja kultúrmérnök szakon végzett a Műegyetemen, a Magyar Államvasutaknál helyezkedett el és került a horvátországi Karlovacba. Itt ismerkedett meg Kemény majdani édesanyával, akinek tanítónői diplomája volt, és csupán rövid ideig dolgozott, fiatalon férjhez ment, a házasságból 5 fiú született. Még a Monarchia fennállása alatt a család Karlovacból Kaposvárra, majd 1929-ben az apa munkáját követve Budapestre került, ahol Kemény is felnőtt (Kemény 2007). Iskolai éveit az Ilona utcai II. kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Gimnáziumban kezdte meg, mely hajdanán liberális szellemű gimnázium volt, de Kemény idejében már a korabeli szemléletet sugallta. Tanárait nem szerette, a legtöbbjüket ellenszenvesnek és tudatlannak tartotta, akik Kemény szerint saját szakmájukhoz sem értettek. 16 évesen már Hajnalt és Erdeit, Szabó Zoltánt és persze József Attilát olvasott. Politikai érdeklődése a szociológiai és szépirodalmi olvasmányai nyomán formálódott. Így nem csak Németh, Erdei, Szabó Zoltán vagy Hajnal, hanem Tolsztoj munkái is a szegények irányába terelték az érdeklődését, formálták autonómiaigényét és kritikai szemléletét.

Hát, mindenesetre nagyon baloldali voltam, majdnem kommunista, de ezt a szót vissza kellene vonni, mert nem nagyon lehetett képe akkoriban egy 16-17 éves fiúnak a kommunizmusról. Szóval mindenesetre szélsőségesen szabadelvű, liberális beállítottságú voltam. Annak a társadalmi szisztémának, amelyben éltünk, az antiszociális volta ebben az irodalomban, amelyre utaltam, nagyon élesen hangsúlyozódott. A szerzők mind élesen szemben álltak azzal a világgal,

amelyről írtak (...). A külföldi irodalomnak egy nagy része erősen antikapitalista volt, eléggé szélsőséges. Pl. nagyon nagy hatást tett rám Tolsztoj, akinek egy nagyon erőteljes bírálata volt nemcsak a cári rendszerről, hanem az egész korabeli civilizációról. Ezek mind nagyon erősen hatottak rám. És mondjuk, aki tolsztojánus, én nem mondom, hogy tolsztojánus voltam, de majdnem, mondom, nagyon erősen hatott. Aki tolsztojánus, az majdnem kommunista abban az értelemben, hogy a szegények oldaláról, a szegények szemszögéből próbálja nézni a világot. És a gazdagsággal feltétlen ellenszenvezik (Kemény 1995: 2–3).

Kemény egész gondolkodásmódját erőteljesen befolyásolta, ahogyan ő fogalmazott, hogy „Magyarország benne volt a második világháborúban”. Ezt pedig nem az 1944-es német megszállással azonosította, hanem már 1941-től számította. Keményre ugyanis óriási hatást gyakorolt – talán horvát származású édesanya miatt is¹⁰ –, hogy Teleki Pál miniszterelnöksége idején, 1941. április elején Magyarország átengedte a német csapatokat, melyek lerohanták Jugoszláviát. Bár még 1941-ben, 16 évesen röpiratot írt és részt vett az ellenállásban, élettörténetének elmesélésekor később saját magát leginkább szemlélőként és nem aktív cselekvőként jellemzi. 1945-ben március 15. után elindult és bejárta Szabolcs megyét, mert „kíváncsi voltam, hogy mi történik”.

És akkor rögtön arra gondoltam, hogy most megnézem ezt a földosztást magamnak, amely akkor kezdődött. (...) Tehát Pest megyében láthattam, hogy mi történik, de az, hogy én valamit cselekedjem, arról nem lehetett szó. Őszintén szólva nem is volt bennem cselekvési vágy, tehát nem kívántam beleszólni a dolgokba, csak látni akartam (Kemény 1995: 8).

1947-ben a Teleki Intézetbe került, ahol saját, valójában első szociológiai jellegű kutatását kezdhette el, amire így emlékszik vissza:

Akkor elmentem dolgozni a kispesti textilgyárba, Kistext, ez volt a neve, és ott gyakornoki minőségben dolgoztam, tehát fizikai munkát végeztem, azért, hogy az úgynevezett résztvevő-megfigyelő módszerrel szerezzek információkat. Ez az időszak nagy hatást gyakorolt rám, bár nem nekem való volt, hogy így csináljak résztvevő-megfigyelést, mert fizikailag akkor is gyenge ember voltam. Olyan dolgokat tanultam meg, melyeket nem tudtam volna megtanulni olyan könyvekből, melyeket kitűnő kutatók írnak, akik kívülről próbálják megközelíteni a munkások világát. Vannak dolgok, melyeket kívülről meg lehetett tudni a Kistextről, vagy általában a textil-iparról. A Kistextnél a munkások legnagyobb része nő volt, de lehetett tudni, hogy fiatal lányok voltak a többség, férjhez menés előtt, amikor találtak valakit, akkor otthagyták. De voltak idősebbek is, akiknek a megélhetéshez ez kellett. Ez a fajta munka, melyhez nem kellett szakképesítés. Voltak férfiak is, akik szakmunkások voltak, és a művezetők is férfiak voltak. Ezeket meg lehetett tudni a legszokványosabb módszerekkel is, statisztikából. Van, amit kívülről meg lehet tudni, de a gondolkodásmódot, a beszélgetéseket, melyek folynak, amikor kimennek cigarettázni a WC-be, azt ilyen kívülről nem lehetett. Nagyon nagy hatással volt rám, hogy belülről tudtam meg, hogy hogyan dolgoznak a munkások, és nem csak a textilmunkások és a fiatal lányok, hanem azok is, akik a gépeket kezelték, amihez szakképzettség kellett, és azoknak a beszédmódja és gondolkodásmódját személyes módon lehet. Mikor sokkal később, amikor a magyar munkásokról írtam és korábban kutattam, akkor ezt, hogy beszédmód és gondolkodásmód, azt úgy is meg lehet tudni, hogy bemegy az ember a gyárba, odamegy a munkásokhoz, és kicsit lehet barátkozni és meg lehet beszélni egy találkozózt, amikor 2-3 órát beszélgetünk. Amiket ilyenkor mondanak az emberek, azokat nem mondják soha egy kérdőíves vizsgálatban (Kemény 2008: 9).

10 „Az anyám pedig horvát volt és megmarad horvátnak, az nem változik” (Kemény 2007, kézirat).

A Teleki Intézetben csak rövid ideig maradhatott, később középiskolai tanárként dolgozott, volt nevelőtanár a Kórusművészeti Kollégiumban, az Apáczai Csere János Gimnáziumban és Kollégiumban, illetve tanár Pestszentlőrincen. Az 1950-es években Nagy Imrét támogatta, 1957 májusában letartóztatták és 4 évre elítélték, amiből 2 évet kellett leülnie. 1959-ben szabadult, fordításokból élt. Az 1960-as évek kádári konszolidációja az ő életét is megváltoztatta. A KSH akkori elnöke, Péter György kezdeményezett egy Társadalmi rétegződés című vizsgálatot, melynek az irányítói Ferge Zsuzsa és Mód Aladárné voltak, és Keményt (aki korábban már kisebb munkákat végzett a KSH-ban) is meghívták a kutatásba, amivel Kemény hazai szociológusi karrierje elindult és 1977-es emigrációjáig tartott.

Kemény István világlátása, kutatási és tudástermelési módja és az 1960–70-es évek hazai szociológiájának viszonya

A magyar szociológia 1960-as évekbeli újjászervezése egybefonódik a kádári konszolidációval. Már az 1960-as évek elején megkezdődött a szociológia körüli szerveződés, melynek eredményként 1963-ban létrehozták az MTA Szociológiai Kutatócsoportját Hegedüs András vezetésével, illetve a KSH-n belül is elkezdődhettek a szociológiai jellegű kutatások. Az 1960-as éveket mint a kritikai szociológia korszakát szokás jellemezni, és ezen az érteendő, hogy a marxista alapokat elfogadó, ugyanakkor a megvalósult szocialista rendszer anomáliáival szemben kritikus gondolkodók alkották a korabeli szociológia meghatározó képviselőit. Ugyanakkor már az 1960-as évek közepétől a kritikusokat – köztük leginkább Hegedüs Andrást – folyamatos támadások érték: 1964-ben revizionistának bélyegezték, 1965-ban a Valóság, 1968-ban az MTA Szociológiai Kutatócsoport éléről is eltávolították. A támadások kiterjedtek a Hegedüs körül dolgozók csoportjára is, pl. a Lukács iskola tagjaira: a Korcsulán tiltakozókkal¹¹ szemben a párt 1973-ban (Lukács György halála után) alkalmazott súlyosabb retorziókat: 1973-ban Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt, akik még párttagok voltak, kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György elvesztette állását. Erre az időszakra Hegedüs így emlékszik vissza: „Mikor győzött az úgynevezett munkásellenzék a reformerekkel szemben 1972 novemberében, akkor a kritikai irányzatot lényegében kifűrták. [...] amikor volt ellenünk ez a párthatározat, és középkori mintára a tanítványoktól várták el, hogy adják nyilatkozatba, hogy megtagadják a nézeteimet” (Hegedüs 1998: 1).

A kritikai szociológiával szembeni fellépés ellenére az 1970-es évtized a szociológia számára az intézményesülés sikerét is jelentette. 1969-ben létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, illetve a Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontját; az 1970-es évek elején létrejöhetnek az első szociológiai tanszékek, az ELTE BTK-n Huszár Tibor, illetve az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen Andorka Rudolf vezetésével; 1972-ben elindult a *Szociológia* című folyóirat Cseh-Szombathy László főszerkesztésében, 1978-ban pedig Szalai Sándor elnöklétével megalakult a Magyar Szociológiai Társaság is. Az intézményesülés sikere mellett a szociológia terepe egyre bővült,

¹¹ Az 1968-as csehszlovákiai bevonulással szemben Hegedüs munkatársai, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor, akik épp a jugoszláviai Korcsulán tartózkodtak, egy tudományos konferencián tiltakozó petíciót írtak alá.

számos kutatás folyt, ami lehetőséget biztosított egy új generáció számára is. A szociológia bővülése és legitimitásának megteremtése esetenként az egyéni kutatói karrierek felíveléséhez is hozzájárult:

Az én generációm számára, akiknek az 1960-as évek végén indult pályájuk, egyrészt óriási lehetőségek adódtak a szociológián belül, mert addigra lényegileg – éppen a Hegedüs András generációjának köszönhetően –, az eldőlt, hogy szociológia lesz, intézményesülni fog, szociológia kell, de óriási volt az úgynevezett káderhiány. Nem voltak szociológusok, ezért az én generációm számára egy nagyon gyors karrier lehetősége adódott, ami egyetlen későbbi generációnak sem adatott meg a szociológiában (Kolosi 1999: 18).

A sikeres intézményesülés ára azonban részben a kritikai szociológia bürokratikus visszaszorítása volt, amit a szociológus szakma az 1990-es években a professzionalizáció narratívájában írt le. Kolosi szerint:

(...) az, hogy a nagy elméleti kérdések háttérbe szorulnak és sokkal inkább viszonylag kis problémák alapos vizsgálata válik a szociológiai kutatás sajátosságává, ez a szociológia nagykorosodásának a jele nem csak nálunk, hanem mindenütt a világon. A természettudomány is akkor vált komoly tudománnyá, amikor a tudomány apróbb munkáinak az összessége vált meghatározóvá, túlsúlyossá. A természettudományban is néhány száz évenként jönnek a nagy teóriák, ugyanúgy valószínűleg a szociológiában is lesznek majd nagy elméleti összegzések, de maga a tudományos munka – amely a modern munkamegosztás rendszerében egyfajta munkát jelent – az nem ideológiai jellegű, sokkal inkább egy nagyon fegyelmezett, aprólékos munkát kell, hogy jelentsen (Kolosi 1999, 18).

A Kolosi által említett „nagykorosodás” pedig a kvalitatív és kvantitatív módszerek közötti erőteljes hangsúlyeltolódást (az utóbbi javára), illetve a társadalomelméleti, kritikai jellegű írások háttérbe szorulását eredményezte (Kovács, Lénárt és Szabari 2016). Hol helyezkedett, illetve hogyan helyezhető el Kemény ebben az intézményesült szociológiában/intézményi térben? Kemény fontosnak tekintette a szociológia professzionalizációját, ezt semmiképp sem tudta összeegyeztetni a kritikai látásmódról való lemondással. Olyan tudósi életstílust képviselt, ahol a korrekt és egzakt kutatás nem jelenti a társadalomkritikától való eltávolodást. Szerinte:

(...) a lovag életstílusa nem csak a »courtoisie« (és ráadásul az is stratégia), hanem ülni a nyeregben, bírni a páncélt és a pajzsot, forgatni a kardot: érteni a szerszámhoz, amely zsákmányt hozhat. A tudósnak sem a zenehallgatás az életstílusa, hanem az összes konvencionális eszköz kezelése, hogy elhitesse: korrekt és egzakt, amit csinál; fortélyos kezelésük, hogy rákényszerítse magát a tudósvilágra és az egész társadalomra; más tudósokkal falanxban növelje a tudomány presztízsét, hatalmát, jóvedelmét; kevés tudóssal együtt megdöntse más tudósok hadállásait; foglaljon, hódítson, győzzön. Ugyanezt teszi a legutolsó, legnyomorultabb csoport is, a kupec, az ócskás, a házaló (Kemény 1992: 149).

Kemény narratívája szerint az általa képviselt tudóshadállás megbukott, nem tudta elfogadtatni, „rákényszeríteni” tudományos termelési módját a korabeli szociológiára. 1977-ben kénytelen volt elhagyni az országot, és tulajdonképpen a szociológus szakma nem állt ki érte, ahogyan Szelényiért, Konrádért vagy éppen a Hegedüs-féle csoportért sem, amikor tudományos munkájuk vagy politikai meggyőződésük miatt szakmájuk vagy az ország el-

hagyására kényszerítették őket. Talán azért sem győzhetett, mert nem volt egyik tábor tagja sem. Nem tartozott a Hegedüs-féle kritikai csoporthoz. Bár baloldalinak vallotta magát, mélyen kritikus maradt a Magyarországon kiépült szocialista rendszerrel szemben. Kemény más baloldali, kritikai szociológussal ellentétben azonban abban sem hitt, hogy a szocialista rendszer jobb, mint a kapitalizmus, vagy akár jobbá tehető:

A kötetben, amely a kutatásról megjelent a KSH kiadásában, a mobilitás fejezetét én írtam, de lehet, hogy abba, amit írtam, beleírt [Ferge] Zsuzsa, mert erről a dologról neki más volt a véleménye, mint nekem. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a rétegek közti generációs mobilitást nézve Magyarországon kisebb a társadalmi mobilitás, mint az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában. Ez elkerülhetetlen volt, mert ezeknél a nagy kategóriáknál, ahol csak olyanok szerepelnek, hogy munkások, nem fizikaiak, értelmiségiek, vezető állásúak, stb., ezeknél a nagy tételeknél az játszott szerepet, hogy a társadalom tagjainak túlnyomó része a vizsgálat előtti időpontokban fizikai dolgozó, mezőgazdasági, ipari dolgozó volt. Annyi emberből nem lehetett irodai dolgozót csinálni, mint akkor lett volna, ha ugyanakkora a mobilitási ráta, mint nyugaton. Tehát a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a társadalmi mobilitás kisebb, mint nyugaton. Ennek az értelmezése számomra az volt, hogy ezeket a statisztikai adatokat meghatározza az előző generáció szociális összetétele, valamint a vizsgálat időpontjában a társadalom szociális összetétele. Vagyis én ennek nem tulajdonítottam olyan jelentőséget, hogy még ebben is rosszabb Magyarországon, mint nyugaton (Kemény 2008: 13).

Ugyanakkor nem mondott le az elméleti igényről, és a kvantitatív módszer mellett – ahogyan azt korábban bemutattam – nagyon lényegesnek tartotta a kvalitatív eszközöket, elsősorban az „intenzív interjúk”-at és az esettanulmányokat.¹² Így az 1970-es évek erősödő és egyre inkább intézményi pozíciókra szert tevő „professzionális”, elsősorban kvalitatív vizsgálatokon alapuló, a kritikai szociológiát távol tartó, depolitizált szociológia sem fogadta be. Kemény tudástermelési módjában benne van az a személet, amelyet már a tanulmány elején idéztünk, és amely szerint elsősorban a személyes beszélgetések, interjúk alapján lehet megtudni, hogy az emberek hogyan gondolkoznak, és ebből kiindulva lehet tudást létrehozni. Ahogyan Kemény egész életpályáját felrajzolta, úgy szociológiai pozíciója s módszere is mindvégig a résztvevő megfigyelőé marad, ahol a megfigyelőn van a hangsúly. Ez a fajta tudástermelés pedig egyrészt nem nélkülözheti a holisztikus szemléletet, hiszen az élet nem különválasztott dimenziókban és szakszociológiai kategóriákban ragadható meg, másrészt nem nélkülözheti az elméleti fogalmakat és állásfoglalásokat sem.

Források

Hegedüs András (1998): *Interjú* (kézirat). Készítette és lejegyezte: Szabari Vera.

Kolosi Tamás (1999) : *Hegedüs Andrásról. Interjú*. Az interjúkat készítette és összeállította: Szabari Vera. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9904interjuk.htm>.

Kemény István (1995): *Interjú*. Készítette és lejegyezte: Elbert Márta. Interneten: http://www.kemenyistvan.hu/images/01/Kem%20Istv%E1n%20interj%FA_1_5.pdf.

Kemény István 2007. *Interjú* (kézirat). Készítette és lejegyezte: Szabari Vera.

¹² „Az említett problémák kutatására a vizsgálat résztvevői minden negyedik cigány családban intenzív interjúkat készítettek. Az intenzív interjú keretét a család története adta meg. Az intenzív interjú igen gondos előkészítés után többórás, magnetofonnal rögzített beszélgetést jelentettek” (Kemény 1976: 11).

Kemény István (2008): Életút interjú. Készítette: Szabari Vera. *Szociológiai Szemle* 18(2): 3–21. Interneten: http://www.kemenyistvan.hu/images/pdf/szabarieletut_1.pdf.
Kemény István (é.n.): *A reprezentatív vizsgálat eredményei*. 59. lap. 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely. 368_219.pdf.

Hivatkozott irodalom

- Havas Gábor (2016): A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *Socio.hu* (2), 271–277. Interneten: http://socio.hu/uploads/files/2016_2/kemeny_gyujt.pdf.
F. Havas Gábor (2008): Kemény István (1925–2008). *Beszélő* 13(5): 62–66. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kemeny-istvan-1925%E2%80%932008>.
Kemény István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1): 36–48.
Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai.
Kemény István (1992): Az életforma fogalmához. In uő *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Kör, 135–148.
Kemény István (2005): History of Roma in Hungary. In *Roma of Hungary*. Kemény István (szerk.) New York: Atlantic Research and Publications, 1–70.
Kovács Éva, Lénárt András és Szabari Vera (2016): (Fel)talált tudomány. Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete. *Híd* (12): 104–125.
Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In uő *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 29–48.
Szabó Zoltán (1937): *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest: Cserépfalvi.
Simmel, Georg (2001): A divat. In uő *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Novissima, 180–200.
Weber, Max (1998): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.